

Továbbírások

Popovics Zoltán és Szécsényi Endre (szerk.) *Esztétika, történelem, hermeneutika. Tanulmányok Kisbali László emlékére*. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2019. 266 oldal

Mindez kicsit úgy hangzik, mintha már meghaltam volna... (Kisbali 2009a. 107)

Ezt a kicsit ironikusnak szánt mondatot (vagy félmondatot) Kisbali László 1999-ben írta le, tíz évre rá halott volt, és megint tíz évre rá egykori tanítványai és barátai kiadták ezt az emlékező-tisztelgő kötetet. Ilyen kötetet nem nagyon szoktak írni, illetve kiadni, nézzük tehát a speciális körülményeket! Radnóti Sándor írta a nekrológjában:

Majd másfél évtizeddel ezelőtt az ELTE nemrég indított esztétikai doktoriskolájába kiváló fiatal tudósok jelentkeztek. Mind Pécssett végeztek, mindegyiküknek a tarsolyában egy-egy jellegzetes Kisbali-téma lapult, remekül előkészítve, a kutatás céljait, határait világosan kijelölve. Majd a sor végén egyszer csak beslattyogott a mester is, hogy doktorálna nálunk. Lacikám – mondtam –, ennek egy föltétele van: ha tanítasz bennünket. Ez a disszertáció – noha a legutóbbi időkgig reménykedtünk benne – most már sohasem készül el. Kisbali Lászlót kényes idegzete és kényes perfekcionizmusa megakadályozta abban, hogy engedjen a teljesítménykényszernek. (Radnóti 2019. 165)

ira és tanítványaira gyakorolt [...] hatását [nem] híres könyveivel, hanem legendás egyetemi előadásaival vívta ki.” (7) Vagyis, most már összefoglalhatjuk: adott egy hatalmas tudású, lenyűgöző felkészültségű tudós, aki valahogy és valamiért képtelen volt írásos alakot és kereteket adni a gondolatainak. „Egész lényében volt valami végzetes diszkrepancia a formaakarás igénye és a formateremtés képessége között.” (Somlyó 2009. 14) Én így mondanám: tragikus hőse lett a maga megformálásért vívott küzdelmének. Ezért van értelme a „továbbírásoknak”.

I.

Kisbali legszűkebb szakterülete a felvilágosodás kora és ezen belül az esztétika mint filozófiai diszciplína megszületése volt.

Radnóti Sándor dolgozata Kisbalinak a *BUKSZ*-ban közvetlenül a halála után megjelent tanulmányához kapcsolódik (Kisbali 2009b. 136–137), és a táj elemzését állítja a középpontba.¹ „A táj a kultúra

A most recenzeált kötet előszavában pedig ezt olvashatjuk: Kisbali „hírnevét, kollégá-

¹ Az én kutakodásaim alapján a „táj” fogalma először Boethiusnál jelent meg a

által megfogalmazott természetfogalom.” (9) Egy kicsit átfogalmazva: a táj a kultúra perspektívájából megjelenő természet.² A táj létrejötte szorosan összefügg a valamit szépnak-látni tudás képességével, és így szorosan összefonódik az esztétika létrejöttével. Simmel már 1913-ban kitűnő tanulmányt publikált a témáról, amelyben kifejtette: a természet mindig valami egész, a természet nem ismeri a lehatárolást és a körülkerítést.

A tájban viszont a leglényegesebb éppen az elhatárolás, valamilyen pillanatnyi vagy tartós szemhatárba foglalás; anyagi alapja vagy az egyes részei nyugodtan számíthatnak természetnek, mint „táj” azonban valamilyen – talán optikai, talán esztétikai, de lehet, hogy hangulati – magáértvalóságot igényel... (Simmel 1990. 100)

És ez a kiemelés, körülhatárolás ebben az esetben egy eredeti kulturális teljesítmény. De ez a kiemelés egy felülemelkedést is jelent: létrejön egyfajta magáértvalóság. Ehhez viszonyítva Heidegger mintha már a táj „megalkotásának” elhibázásáról beszélné: a kiemelés és a magáértvalóvá-tevés helyett mindent instrumentálisan kezelünk. „A természetet azonban nem szabad itt még csak meglevőként [*Vorhandene*] érteni – sem pedig *természeti erőként*. Az erdő

6. század elején: „S vajon a táj kiessége gyönyörködtető-e? Hogyne volna az! Hiszen egyik szép része a csodaszép műnek. Ezért tölt el örömmel olykor a tenger derűs tükre, ezért nyűgöz le minket az ég, a csillag, a hold, a nap. De vajon téged illet-e akár egyikük is?” (Boethius 1979. 37.)

² „A világ testét csak mi töltjük fel lélekkel, és csak mi fosztjuk meg a lelkétől. Ha a kert egy szűkebb tárgy, akkor a szerelem egy lekicsinyített világmindenség; minden örömkönnnyben ott lakozik a nagy Nap, és köröskörül minden fényekkel és színekkel van átitatva.” (Jean Paul 1994. 187.)

erdész, a hegy kőbánya, a folyó vízierő, a szél a »vitorlákban« szél.” (Heidegger 1989. 180 [15. §], a fordítást módosítottam – W. J.) A természet nemcsak önmagában van, hanem van egy felénk forduló arca, de így nem „táj” lesz belőle, hanem egy munkával meghódítható erőforrás.

Somlyó Bálint így kezdi tanulmányát:

A Kisbali László halála után megjelent posztumusz tanulmánykötetben helyet kapott néhány levél is, köztük egy még kihagyásos alakjában is igencsak terjedelmes írás, amelynek címzettje Radnóti Sándor, tárgya pedig a címzett akkor még csak készülöben lévő, Johann Joachim Winckelmannról szóló monográfiájának néhány kéziratos fejezete. (65)

Közvetlenül Kisbali halála után jelent meg ezeknek az éveknek az egyik legjelentősebb esztétikai műve, Radnóti Sándor *Jöjj és láss!* című kötete. Az alcím a „modern művészetfogalom keletkezéséről” beszél; de talán mondhatnánk azt is, hogy itt az esztétika általában vett megszületéséről van szó. A vita döntően Radnóti egy mondata körül folyt, amelyet most kihagyásokkal idézek: „A banális ténynek [...], hogy [...] az eminens műalkotások szemléletében az ősképek mindennapivá válnak, az a következménye, hogy magának a művészetnek világnézeti jelentősége támad.” (Radnóti 2010. 194) S ez a „világnézeti aspektus” volt az, amely felébresztette Kisbali érdeklődését.

Szécsényi Endre dolgozata a modern esztétika kialakulását a „fenséges” fogalmának elemzésén keresztül próbálja bemutatni (őt nem az esztétikum, hanem az esztétikai elmélet kialakulása érdekli).

További kérdés lehet, hogy mikortól, kinél és mennyire reflektáltan olvad össze [...] a természeti és a poétikai-re-

torikai területe. A közös terminus szintjén, mikortól fejezi majd ki a fenséges egyaránt a háborgó tenger látványának és a „*Fiat lux*” olvasásának megrendítő tapasztalatát? (25)³

Így eljutunk az egyik legeslegnehezebb kérdéshez: mi a kezdet, hol kezdődik a kezdet, mi a kezdet kezdete (most éppen az esztétikai elmélet vonatkozásában)? Bejárunk egy hatalmas utat, rengeteg ismerettel, a végére egy kicsit el is fáradtunk. De nincs mit tenni: „a fenséges – nehéz.” (45)

Csuka Botond Kisbali ama gondolatából indul ki, hogy az „esztétika kialakulása” a leginkább egy új beszédmódhoz köthető.⁴ „A mögöttes gondolat meglehetősen világos: Alexander Baumgarten és az őt követő német esztéták mindössze nevet adtak valami olyasminek, ami már jó ideje élt és virult, az »ízlés filozófiája«, a »szépművészetek elmélete«, vagy a »szép és fenséges tudománya« fedőneve alatt.” (47) Csuka ebben az összefüggésben a brit felvilágosodás történetét elemzi, és ezen belül az „esztétikai érzékenység anatómiáját” állítja középpontba.

II.

A dolgozatok nagy része különböző esettanulmány; a szerzők Kisbali egy-egy gondolati morzsájából kiindulva a saját kutatásaiokról számolnak be.

Fórizs Gergely az *Ízlés és képzelet* című tanulmányból kiindulva azt állítja, hogy Kisbali számára az esztétikai elmélet mindig egy „antropológiai koncepció” is volt. „A 18. századi »embertudomány« [...] az

»egész embert« állította a középpontba, a maga testi-lelki egységében, egyszerre érzéki és racionális mivoltában.” (95) És most vegyünk egy mély levegőt: az ily módon értelmezett esztétikának már 1800 körül Magyarországon is volt egy jelentős képviselője, Schedius Lajos János személyében.⁵ Kardos József írta róla 1998-ban:

A sors furcsa fintora, hogy a felvilágosult szellem embere, a polihisztnak tartott Schedius Lajos éppen saját szakmájában, az esztétikában nem tudott igazán maradandót alkotni. Esztétikai elméletét tartalmazó fő műve 36 esztendei egyetemi oktatás után 1828-ban jelent meg. Ebben kísérletet tett egy önálló esztétikai rendszer kifejtésére, de ennek során a tapasztalat területeit elhagyva spekulatív fejtegetésekbe keveredett. (Kardos 1998.)

De miért lenne ez baj? A kihívás pont az volt, hogy az esztétikát hogyan lehet megalkotni filozófiai (vagyis spekulatív) elméletként. Az újraértékelés helyett Fórizs Gergely „csak” a zsenielméletre összpontosít. „Schedius zsenielmélete elsődlegesen a neohumanista egészséges ember-eszménynek a 18. századi antropológiai esztétikákban megfogalmazott variánsaihoz kötődik.” (110)⁶

⁵ Erről lásd elsősorban Balogh 2007. A könyvről szóló egyik recenzióban ezt olvashatjuk: „A monográfus a Schedius-életműben formálódó egyetemes megértés-tan feltárására vállalkozik; a teljes életművet vizsgálja, s a pálya minden egyes mozzanatában tetten tudja érni Schedius legfontosabb törekvését: egy, az emberi lét egészére érvényes univerzális tudomány szemlélet és az ahhoz méretezett hermeneutika kialakítását.” (Oláh 2007. 419–420.)

⁶ 2020. október 28-án Gurka Dezső a következő című előadással habilitált a Szegedi Tudományegyetemen: „Kísérlet egy

³ „Az ószövevényi mondatot a fenséges tökéletes példaként már Longinus is hozza, aminek értelmezése később komoly vitát kavart.” (25. lábjegyzet)

⁴ Lásd ehhez Kisbali 2009a. 61 skk.

Reményi Édua Kisbali kutatói habitusának egy nagyon szép epizódját idézi fel; egy interjúbán ezt mesélte:

Így találtam meg [...] egy Peter Camper nevű 18. századi anatómusnak és orvosnak *A világ legkényelmesebb cipője* című kis tanulmányát az 1780-as évekből. Ebben megünnepeli magát a szerző, hogy rájött, a cipőnek igazodnia kell a láb boltozatához. Az ember elolvassa, és azt gondolja, hogy ez vagy hülye, mert ilyesminek örül, vagy nem az, de akkor mi a helyzet? (Lásd ehhez Kisbali 2009a. 31)

Ennek produktív hozadéka mindenesetre a következő: „utána kell járnunk a korabeli alapanyagoknak és technikai eljárásoknak [is].” (112) Az elméletek létrejöttében nagyon sok tényező, apró hétköznapi dolog is fontos szerepet játszik, s ezeket egy elvont szellemtörténetben nem lehet látni. A szerzőt leginkább a 19. századi brit esztétika érdekli; s ezt kutatva „nem szabad elfeledkezni az államról (a parlamentről, illetve képviselőiről)”. (116) És még a civil kezdeményezéseket sem szabad figyelmen kívül hagynunk stb.

Gárdos Bálint az *Ízlés és képzelet* című tanulmányból kiindulva egy nagyon érdekes problémát vet fel: Joseph Addison 1713-ban bemutatott *Cato* című tragédiáját próbálja értelmezni.⁷ Ebben a címszereplő ezt

schellingiánus esztétikai rendszer kiépítésére: Schedius Lajos *Philocaliája*”.

⁷ „Addison’s Cato, A Tragedy is based on the final days of Cato the Younger (95–46 b.c.), also known as Cato of Utica. Cato the Younger was one member of a patrician family who were historically strong supporters of Roman republicanism and traditions. Most noteworthy among his ancestors was his great-grandfather, Cato the Elder or Cato the Censor (234–249 b.c.), famous for his oft-repeated refrain of »Carthago delenda est« (»Carthage must be destroyed«) and for upholding a simple life of agrarian

mondja: „milyen kár, / hogy csak egyszer halhatunk meg hazánk szolgálatában.” A haza szolgálatában való meghalás feltétlen parancs, a baj csak az, hogy ezzel az életünket is elveszítjük. És ezen keresztül a szerző a példakövetés 18. századi mintáit szeretné feldolgozni. (A felvilágosodás korában vagyunk, a *Biblia* nagy alakjainak követése ekkor már nem tűnik sem követelménynek, sem feltétlenül megvalósítható lehetőségnek.) „Cato kivételes nagysága vitán felül állt, de a vak követése nem tűnt járható kiútnak.” (152) Ebben a megközelítésben áll a felvilágosodás egyik általános sajátossága:

A kor irodalomesztétikájának egyik fontos problémája, hogy a retorikai alapozású humanista poétikák emléke, amelyek hangsúlyt helyeztek a nagy történelmi személyek példázatként felfogható döntéseinek hatásos megjelenítésére, még nagy szerepet töltött be, ám önmagában már nem volt kielégítő. (Uo)

V. Horváth Károly Lessing *Die Juden* című darabjának magyar fordítása kapcsán egy nagy nyomozásba kezd. A darab 1749-ben jelent meg németül; és azt szokták mondani, hogy addig a német irodalomban nem találkozhattunk realista zsidóábrázalással. Magyarul a darab csak jó száz évvel később, 1866-ban jelenik meg. A fordítás hihetetlenül szövevényes kérdéseket vet föl; most csak a tanulmány konklúzióját szeretném idézni:

Összegzésképpen megállapíthatjuk, hogy Lessing *Die Juden* című egyfelvonásos vígjátékának 1865-ben megjelent ma-

virtue. Like his great-grandfather, Cato the Younger epitomized a commitment both to liberty and to the republic, and he came to exemplify virtue in late Roman republican politics.” (McDonald 2004.)

gyar fordítását nem Ónossy, hanem Bleuer [Ignác] készítette, majd tette közzé „Onossy” álnéven. Megjegyzendő még, hogy ez a hazai Lessing-irodalom egyöntetű vélekedésével ellentétben nem a *Die Juden* első, hanem csupán első fennmaradt magyar fordítása. (179)⁸

Tóth Orsolya rendkívül érdekes tanulmánya a kései Kölcsey 1813-ban született *Kárpáti kincstár* című novelláját elemzi. A novella egyik szereplője Erdőhegyi, aki „alighanem a *Schwärmer*ségben szenved” (250).⁹ Mi lehet ez a furcsa hangulat, amelyről itt szó van? A szerző Kisbali egyik kritikájára támaszkodik, pontosabban annak egy lábjegyzethez fűzött megjegyzésére. Kant *Az emberiség egyetemes történetének eszméje világpolgári szemszögből* című szövege Vidrányi Katalin által készített fordításának egyik helyén ezt olvashatjuk: „Akármilyen képtelenségnek is látszik ez az eszme...” (Kant 1997. 51) A „képtelenség” helyén

azonban a *schwärmerisch* szó áll. Mesterházi Miklós ehhez tapintatosan hozzáfűzi: ezt lehet rajongónak is fordítani. És most Kisbali: „Igaza van, nemhogy lehet, de egyenesen így is kell fordítani. [...] Ha valaki úgy látja, hogy mindez csupán akadémizmus, az már magát Kantot is efféle vétekben marasztalhatná el. Elég emlékeztetni, milyen gonddal elemzi [ő maga is] a rajongás eltérő formáit...” (Kisbali 2009a. 187) De én itt mégis azt javasolnám, hogy Clemens Brentano *Godwi* című 1801-es regényéből próbáljuk kiolvasni a „schwärmerisch” vagy a „Schwärmerei” alapvető karaktervonásait. Nézzük az egyik alak jellemzését: „Nappal szeretett, éjjel imádkozott, ez volt az élete. Nagy fáradtsággal megtanítottam írni, és aztán leírta az elhunyt barátainak történetét [...], leveleket írt nekik, télen pedig elégi-kus hangú költeményekkel fordult hozzánk.” (Brentano é. n. 102) Vagyis: a rajongó az, aki nappal szeret és éjjel imádkozik; különös kapcsolatot tart fenn a halállal és a halottakkal; és egyre határozottabban az irodalom felé fordul.

Most következik két építészetről szóló dolgozat, amelyek ugyan nem kapcsolódnak a *Sapere aude!* tanulmányaihoz, de az aprólékos, figyelmes elemzéseikkel mégis kötődnek Kisbali szellemiségéhez.

Szentpéteri Márton tanulmánya az oszlopok szerepével foglalkozik az egyetemi építészetben. A dolgozatnak van egy személyes-önéletrajzi aspektusa is: „Aki ismerte, tudja, Kisbali Lászlótól cseppet sem állt távol az efféle attitűd, jóllehet ezzel együtt mindig diszkréten kezelte az önéletrajzi összefüggéseket.” (214) Nem tudom. Mindenesetre szó van Wolfenbüttelről, Oxfordról, Cambridge-ről, Bodleianról. Egy szép utazás, amely után talán ez a végső tanulmány (emlék) marad vissza:

Mint láttuk az oszloprendek tornyait, legyenek azok három, négy vagy öt oszloprend egymás fölé rendelésével

⁸ A szerzőtől megtudjuk: a Bleuer a Bleier név alakváltozata, a *das Bleit* pedig ekkoriban még ónnak és ólomnak is fordították. Ehhez hozzátenném: e fiktív névmagyarosításban mégis van egy fura csavar is: a főlvett név (a két s-sel és y-nal) egy magyar nemesi névre utal, amelyhez nem lehetett hozzájutni egy hivatalos névmagyarosítással.

⁹ Van itt egy nagyon érdekes párbeszéd Tóth Orsolya és Takáts József között; most az utóbbi egyik tanulmányából idézek: „Az utóbbi másfél évtizedben valószínűleg Kemény Zsigmond *A rajongók* című műve számított a legtöbbet értelmezett 19. századi magyar regénynek. Az alábbi tanulmány nem kíván e tizenöt év interpretációival versengeni: nem a regény egészéhez, csupán a címéhez fűz magyarázatokat. Olvasva ugyanis *A rajongók* legutóbbi elemzéseit, arra lettem figyelmes, hogy e tanulmányok szerzői azzal a kérdéssel nemigen foglalkoztak, hogy mit jelenthetett a rajongó, a rajongás fogalma Kemény és 1850-es évekbeli közönsége számára.” (Takáts 2014. 165)

komponálva, rendre hol diadalívnek, hol pedig frontispiciumnak nevezik a szakirodalomban. Ez utóbbi eredetileg minden bizonnyal építészeti műszó volt, ám később különleges szerepre tett szert a nyomtatott kultúrában. (237)

Gálosi Adrienne tanulmánya Oscar Schlemmer munkásságával foglalkozik, ezzel a címmel: *Színház-e a színpad?* Mielőtt az elemzések alapvető perspektíváját felvillantánám, vessünk egy pillantást Schlemmer egy 1925-ös tanulmányára: „A színház története az ember alakváltozásainak története: az emberé, aki testi és lelki történések ábrázolója a naivitás és a reflexió, a természetesség és a műviség váltakozásában.” (Schlemmer 1978. 7) Térjünk vissza a címben megfogalmazott kérdésre: örök dilemma, hogy Schlemmer munkásságát inkább a képzőművészet vagy inkább a színház- és táncművészet felől kell-e értelmezni. Vagy a másik oldalról: Schlemmer „anélkül lett az avantgárd színház kiemelkedő alakja, hogy bármilyen rendezői vagy koreográfiai módszert, újítást dolgozott volna ki”. (133)

Balogh Piroska¹⁰ tanulmánya Kisbali híres Gadamer-recenziójához fűz lábjegyzeteket. Kisbali Gadamer egyik legfontosabb tézisént ebben látta: „a pietizmus új fejezetet hozott az értelmezéstan történetébe azzal, hogy a hermeneutikát három részre osztotta.” (Kisbali 2009a. 93) És ezzel szemben azt igyekezett bizonyítani, hogy a „pietista hermeneutika gadameri rehabilitációja megalapozatlan”. (235) Balogh Piroska nem foglalkozik részletesen a Kisbalit ért bírálatokkal, amelyekre maga az érintett így reagált: „Ha közel egy ív terjedelemben kitarotán mondogatják, hogy tévedtem, akkor az elfogulatlan olvasóban is komoly kétségek támadhatnak.” (Kisbali 2009a. 109, a két

bírálat szerzője Vajda Károly és Olay Csaba volt.) De azt megjegyzi a bírálatokkal szemben, hogy azok kizárólag egy eszme- és recepciótörténeti megközelítést alkalmaztak, és nem tartalmaztak filológiai problémafelvetéseket (235, 5. lábjegyzet [lásd Holmi, 1999/6.]). Balogh Piroska újabb érvekkel próbálja védeni és alátámasztani Kisbali gondolatmenetét.

III.

Kisbali pályáján a Foucault-recepciónak különös szerepe volt, mégpedig azért, mert érintkezett az ő felvilágosodásértelmezésével.

A *Sapere aude!* című kötetben alig-alig fordul elő Foucault neve, és akkor is elsősorban a *Felügyelet és büntetés* című kötet kerül szóba. Popovics Zoltán írja: „Kisbali László – miként megjelent írásaiból is világosan látszik – a felvilágosodás kiváló ismerője és elmélyült kutatója volt. Legalább ennyire kiváló ismerője és elmélyült kutatója volt Michel Foucault műveinek – bár megjelent írásaiból ez jószerével alig látható.” (180) Talán fogalmazhatunk még erősebben: egyáltalán nem látható. Ezután a tanulmány alapvetően Foucault „felvilágosodás”-ról szóló elméletét próbálja rekonstruálni. „Foucault *Aufklärung*-fogalma több dolgot kombinál: egyrészt a kritikát, másrészt az állandó alkotást, harmadrészt önmagunkat és önmagunk autonómiáját.” (Uo) A „felvilágosodás” így egy bonyolult konstrukció; a tanulmány nem mondja ki, de sugallja, hogy talán ez a Foucault-tól kölcsönzött fogalom határozta meg Kisbali egész felvilágosodásfelfogását. A jelen tanulmány a „felvilágosodás” első komponensével foglalkozik, s ez a *kritika*.

Ha a felvilágosodás is egy kritika – ahogy Foucault állítja – [...], egy permanens, utópikus kritika, akkor ebből

¹⁰ Fent már emlegettem a Schedius-kutatás kapcsán.

[...] következik [...], hogy a felvilágosodás nem csupán egy másik kor-, korszak [...], hanem egy olyan episztémé, amely felől mind magára mint episztémére, mind pedig a többi episztémére rápillanthatunk, mintegy re-flexíve. (193)

És most itt kellene vagy lehetne föltenni azt a kérdést, hogy milyen is az a felvilágosodásfogalom, amely a különböző írásokban megjelenik.

1991 novemberében Kisbali László részt vett a *Nappali ház* matinéjában, és ott az előtte szóló Fellegi Ádámhoz kapcsolódott, aki a felvilágosodást a tiszta vízhez hasonlította.¹¹ Ezzel szemben tiltakozott Kisbali:

A felvilágosodás százada bizonyos értelemben az első olyan korszak volt az európai kultúratörténelemben, amikor kiderült, hogy a tiszta víz nem magától értetődő dolog. Egyrészt meghalunk mindenféle járványban, másrészt meg nincs semmilyen víz. Lehetne játszani Rousseau-nak a híres mondatával: víz-sza a forrásokhoz! Ezt akár szó szerint is vehetjük, de nem akarok nagyon belekeveredni a hasonlatokba. (Kisbali 2009a. 33)

Pedig máris belekeveredtünk. (Somlyó Bálint írta: „Számos előadását hallottam: ezek mindegyike lenyűgöző volt, de sokszorosan túldimenzionált.” [Somlyó 2009. 14) Cseke Ákos azt állítja, hogy Kisbali ekkor még nagy valószínűséggel nem ismerte Foucault 1984-ben előbb angolul, majd franciául megjelent, *Mi a felvilágosodás?* című híres előadását, mégis teljesen hasonló következtetésekre jut. Először is a felvilágosodás nem az értelem felvilágo-

sítását jelenti; ez ennél bonyolultabb „projekt”. „A felvilágosodás fogalma ebben az értelemben »nem az emberi értelem fetisizált lehetőségein alapul«, hanem a morális cselekvés értelmezhető kereteként szolgál.” (194) Most csak a tanulmány egyik programatikus tézisést szeretném felidézni:

A kérdés az, mit jelent a felvilágosodás, ha elsősorban nem az értelem, hanem az erény felvilágosodását értjük rajta: ha tehát olyan erényként tekintünk rá, amely képessé teszi az embert arra, hogy bátorra és szabaddá alkossa önmagát: Mit jelent az észhasználat szabadsága és bátorsága, és milyen értelemben tarthatjuk ezt akár értelmi erénynek, akár *par excellence* filozófiai éthosznak? (195)

Ha jól látom, Cseke Ákos így épp az ellenkező oldalról közelít a Kisbali–Foucault-vízhöz. Vagyis szerinte: Kisbali Kantból kiindulva egy olyan felvilágosodásfogalmat vázolt fel, amely nagyon jó kulcsot nyújt Foucault kései koncepciójának értelmezéséhez is.¹²

A köteten végighaladva az lesz az olvasó érzése, hogy önkéntelenül is egy gyász-munka tanúja lett. És ez a gyász-munka mindig identitáskonstituáló is, mind az egyes szerzők, mind a filozófiai közösség számára. Egy kicsit variálva a motót, Kisbali László most azt mondhatná: „Mindez úgy hangzik, mintha élnék.”

IRODALOM

Balogh Piroska 2007. *Ars Scientiae. Közéletsek Schedius Lajos tudományos pályájának dokumentumaihoz*. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó.

¹¹ A *Sapere aude!* ugyan idézi Fellegi Ádám néhány kulcsmondatát, de az ő hozzászólását is jó lett volna teljes terjedelmében olvasni.

¹² Cseke Ákos fordította Foucault-nak az elmúlt években óriási jelentőségűvé avatott kései előadásait: Foucault 2019.

- Boethius 1979. *A filozófia vizsgálása*. Ford. Hegyi György. Budapest, Európa Könyvkiadó.
- Brentano, Clemens é. n. *Werke*. 2. kötet. Lipcse, Hesse & Becker Verlag.
- Foucault, Michel 2019. *Az igazság bátorsága. Önmagam és mások kormányzása. Előadások a Collège de France-ban, 1984*. Ford. Cseke Ákos. Budapest, Atlantisz Kiadó.
- Heidegger, Martin 1989. *Lét és idő*. Ford. Vajda Mihály, Angyalosi Gergely, Bacsó Béla, Kardos András, Orosz István. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Jean Paul 1994. *Dr. Katzenbergers Badereise*. Kehl, SWAN Buch-Vertrieb.
- Kant, Immanuel 1997. *Történelemfilozófiai írások*. Ford. Mesterházi Miklós. Szeged, Ictus Kiadó.
- Kardos József 1998. Schedius Lajos a felvilágosult szellem embere. <http://lazarus.elte.hu/hun/tantort/1998/kardos.htm>
- Kisbali László 2009a. *Sapere aude! Esztétikai és művelődéstörténeti írások*. Szerk. Szécsényi Endre. Budapest, L'Harmattan Kiadó.
- Kisbali László 2009b. A modern esztétika születése és a hegymászás szelleme. *BUKSZ*. 2. 136–137.
- McDonald, Forrest 2004. Foreword. In Joseph Addison *Cato: A Tragedy and Selected Essays*. Ed. by Christine Dunn Henderson and Mark E. Yellin. Indianapolis, Liberty Fund. <https://oll.libertyfund.org/page/addison-s-cato>
- Oláh Szabolcs 2007. Balogh Piroska: Ars Scientiae. *Irodalomtörténet*. 3. 419–420.
- Radnóti Sándor 2010. *Jöjj és láss! A modern művészetfogalom keletkezése. Winckelmann és a következmények*. Budapest, Atlantisz Kiadó.
- Radnóti Sándor 2019. Kisbali László. In uő. *Sosem fogok memoárt írni*. Budapest, Magvető. 185–168.
- Schlemmer, Oscar 1978. Ember és műfura. In Schlemmer, Oscar – Moholy-Nagy László – Molnár Farkas *A Bauhaus színháza*. Budapest, Corvina Kiadó. 7–21.
- Simmel, Georg 1990. A táj filozófiája. In uő. *Velence, Firenze, Róma. Művészetelméleti írások*. Ford. Berényi Gábor. Budapest, Atlantisz. 99–110.
- Somlyó Bálint 2009. Kisbali László halálára. *Élet és irodalom*. Május 29. 14.
- Takáts József 2014. Kemény Zsigmond és a rajongás politikai fogalma. In uő. *A megfelelő ötvözet. Politikai-esztétörténeti tanulmányok*. Budapest, Osiris Kiadó. 165–176.